

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

О. І. ПРЕДКО

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Підручник

Видання 3-тє, виправлене та доповнене

Київ
Видавництво Ліра-К
2023

УДК 2-58:159.9](075.8)
П71

*Рекомендовано до друку вченою радою
філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №4 від 25 жовтня 2021 року)*

Рецензенти:

*І. В. Васильєва – д-р філос. наук, проф.
О. В. Марченко – д-р філос. наук, проф.
М. М. Стадник – д-р філос. наук, проф.*

Предко О. І.

П71 Психологія релігії: підручник / О. І. Предко. 3-тє вид., виправ. та доп. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 348 с.
ISBN 978-617-520-407-8

У підручнику з урахуванням сучасних наукових досліджень розглянуто сутність та історичну генезу психології релігії, а також розкрито особливості релігійних почуттів, релігійної віри, релігійного досвіду, молитви. Поглибленому вивченню тем, викладених у підручнику, сприятимуть контрольні завдання і запитання, тематика рефератів, а також приклади тестових завдань та словник основних понять. Наприкінці кожного розділу подано список використаної та рекомендованої літератури.

Підручник адресований науковцям, викладачам, студентам, аспірантам, соціальним працівникам – усім, хто цікавиться психологією релігії.

УДК 2-58:159.9](075.8)

ISBN 978-617-520-407-8

© Предко О.І., 2023

© Видавництво Ліра-К, 2023

ЗМІСТ

Передмова	6
РОЗДІЛ I. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК РЕЛІГІЄЗНАВЧА ДИСЦИПЛІНА	10
Психології релігії: різні підходи до визначення предметного поля. Психологія релігії та релігійна психологія	10
Структура психології релігії та її методи.....	19
Психологія релігії у контексті вітчизняної релігієзнавчої думки	26
Список використаної та рекомендованої літератури	38
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ	40
Релігія як об'єкт психологічного дослідження в працях отців та вчителів Церкви	40
Ідея «внутрішньої» людини у філософії Г. Сковороди	61
Релігія у філософсько-богословських працях Ф. Шляйєрмахера	73
РОЗДІЛ III. СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ (друга половина XIX – початок XX ст.)	87
Формування американської психології релігії	87
Основні тенденції психології релігії в Західній Європі.....	94
Особливості становлення психології релігії в Україні	110
РОЗДІЛ IV. В. ДЖЕМС – ЗАСНОВНИК ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ	130
Релігія як «особисте переживання» у викладі В. Джемса.....	130
В. Джемс про значення релігії в житті людини.....	150

РОЗДІЛ V. ПСИХОАНАЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЇ.....	166
3. Фройд про особливості релігії.....	166
Релігія в аналітичній психології К. Юнга.....	181
Ідеї психології релігії в контексті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма	192
 РОЗДІЛ VI. СУЧАСНА (ПОЗАКОНФЕСІЙНА) ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ	 207
Релігія в контексті гуманістичної психології	207
Можливості трансперсональної психології в дослідженні релігії	211
Психоісторія Е. Еріксона.....	224
Логотерапія В. Франкла.....	226
Релігія як об'єкт дослідження в працях Г. Олпорта.....	229
Особливості розуміння релігії в творчості М. Еліаде	231
Дослідження з психології релігії в радянський період та їх подальший розвиток	236
Психологічна парадигма релігії Є. Торчинова	248
 РОЗДІЛ VII. РЕЛІГІЙНІ ПОЧУТТЯ	 253
Почуття в контексті психології. Релігійні почуття в дослідженнях філософів, психологів, богословів	253
Сутність та особливості релігійних почуттів.....	259
Структурно-функціональні характеристики релігійних почуттів.....	261
 РОЗДІЛ VIII. РЕЛІГІЙНА ВІРА.....	 268
Віра в контексті різноманітних підходів дослідження та її особливості у світлі психології релігії	268
Форми прояву релігійної віри.....	283
Зміст та вияви релігійного фанатизму	294
 РОЗДІЛ IX. РЕЛІГІЙНИЙ ДОСВІД	 302
Різноманітні підходи до визначення релігійного досвіду	302
Характерні особливості релігійного досвіду	310

РОЗДІЛ X. МОЛИТВА	317
Молитва в працях отців та вчителів Церкви, її особливості.....	317
Духовні імперативи молитви	323
ПРИКЛАДИ ТЕСТІВ ТА ЗАВДАНЬ	331
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ	338

ПЕРЕДМОВА

Загальновідомо, що на сьогоднішній день людина своїм існуванням більше створила проблем, ніж вирішила. Це зумовлено суперечливою сутністю соціальної та особистісної буттєвості людини, оскільки вона являє собою любов і ненависть, добро і зло, заздрість і доброзичливість. Ця роздвоєність складає тло психологічно офарбованої екзистенційної суперечності душі сучасної людини, у глибинних пластах якої можна віднайти і творчі, і деструктивні тенденції.

Однією з нагальних проблем сучасного суспільства є проблема пошуку духовних орієнтирів, які б сприяли формуванню нової парадигми світосприйняття. Адже людина, перебуваючи в самопізнанні та самотворенні, шукає все нових і нових можливостей реалізувати свої сутнісні сили, прагне виконати своє життєве призначення і таким чином здійснити процес самоствердження та самовизначення.

Коронавірусна пандемія, російська військова агресія глобально змінили сучасний світ, переформатували всі його сфери життя, надали нових смислових відтінків феномену «релігія», змістивши акценти в простір збереження людства, його екзистенційної та особистісної буттєвості. Спалах інфекційної хвороби COVID-19, війна засвідчили, наскільки вразлива сучасна цивілізація, наскільки вона може вплинути на психічний стан людини – викликати тривогу, депресію, змінити форми релігійних практик.

Особистість, отримавши досвід існування в непередбачуваній і небезпечній життєвій ситуації (коронавірусна пандемія), опинилась у доволі складному комунікативному полі, оскільки інша людина почала сприйматися як певна загроза. Тому й різні катаклізми спонукали її до пошуку відповідей на низку поставлених питань: «Як зберегти життя, забезпечити себе, своїх рідних від загроз COVID-19? Який є досвід захисту себе від військової агресії? Як змінюються обрядово-культові практики? Як можуть вони допомогти людині зберегти себе, свій світогляд, свою цілісність?»

Глибинні зміни в суспільстві спонукають людину переглянути свої уявлення про сенс життя, про своє місце в ньому, про значення епохальних зрушень для душевної рівноваги людини, для взаємної довіри та терпимості. Ці проблеми посилюються невпевненістю людини, що, безперечно, спонукає до пошуку тих екзистенціалів, які спроможні слугувати їй певним прихистком. Іноді саме релігія стає тим чинником, який допомагає відновити рівновагу, прилучитися до сфери Абсолютного. Адже саме вона задовольняє певні світоглядні орієнтації, оскільки уможливорює мати об'єкт поклоніння, який надає сенс існуванню. Звісно, коли людина впевнена, що її життя має сенс, вона здатна долати неймовірні труднощі.

Тому й зрозуміло, чому сьогодні актуалізується гостра потреба у формуванні нової парадигми світосприйняття, яка була б не лише не обмежена ідейними орієнтаціями, але й значно розширювала б світогляд людини – від раціонально-прагматичної зацікавленості до духовно-трансцендентних сенсів існування. Саме такі дослідження стають домінуючими в сучасному релігієзнавстві. Відмежувавшись від моністичної парадигми розуміння релігії як єдино можливої, релігієзнавство опинилося перед можливістю та необхідністю нового її осмислення.

У цьому контексті особливо великі можливості відкриваються перед одним з основних структурних релігієзнавчих утворень – психологією релігії. Адже найдовше релігія «затримується» у сфері внутрішнього життя людини, на рівні її переживань. Саме тут релігія виступає як чинник, що пом'якшує пограничні ситуації людської екзистенції (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). З іншого боку, ці вершини гігантського айсберга душевного життя посилюються соціально-економічною та політичною кризою, що так боляче вразила пострадянський простір у 90-х рр. минулого століття і відлуння якої ми відчуваємо й дотепер. На цьому тлі відбувся неймовірний сплеск релігійної активності, результатом якої стала поява так званих неорелігій різноманітного гатунку: починаючи від поміркованих і закінчуючи досить екзальтованими, навіть деструктивними. Варто лише пригадати «Біле братство», яке стало не лише своєрідним «підручником із соціології релігії» (В. Єленський), але й із психології релігії.

На сьогодні провідною для сучасного релігієзнавства залишається все-таки соціологічний підхід до проблеми осмислення релігії. Така інтерпретація є однобічною, оскільки не відображає полісмиологічного характеру релігійного феномена, його глибинних, внутрішніх підвалин,

де найяскравіше віддзеркалюється сенсотворче ядро релігійності. Саме психологія релігії репрезентує екзистенційно-персоналістичне «прочитання» проблеми почуттєвого на рівні само- і світопереживання та світовідношення, досліджує переживання надприродного й можливості через нього впливати на світ.

Варто зазначити, що зворотним боком сьогоденної світоглядної свободи стає поширення багатьох дилетантських учень, що, еkleктично поєднуючи в собі уламки різноманітних релігійних і філософських доктрин, претендують на роль цілителів людських душ, знання істини в останній інстанції. Як розібратись сучасній людині в цьому потоці вчень, релігій, окультних знань, що миттєво почали заповнювати духовний вакуум, який утворився в масовій свідомості? Як відрізнити раціональні зерна від різноманітних нашарувань, релігію від псевдорелігії? Як вони впливають на психічне, духовне здоров'я особистості? Ось лише частина проблем, які постають перед сучасною психологією релігії.

Цілком закономірно, що кожна людина постійно перебуває в пошуку нових можливостей для реалізації, актуалізації своїх сутнісних сил. Ця невпинна жага спонукає її до виходу за межі власного «Я» з метою прилучення до більш Величного, Абсолютного. Тому й виплекані людиною екзистенціали вимагають від неї неймовірних зусиль, надзвичайних випробовувань і величезної напруги, що призводить іноді до драматичних колізій, сімейних драм. У цьому дійстві задіяні всі сутнісні сили людини і, зокрема, такий феномен як релігійність, у якій людина не лише переживає своє «Я», але й прагне вийти за його межі. Ця унікальна життєва подорож особистості в царину духовності висвітлює нові вершини її власних можливостей. Вони стосуються потаємних глибин буття і безпосередньо пов'язані з питанням про його сенс. Отже, проблематика підручника співзвучна запитам сучасної людини, яка, долаючи екзистенційну напруженість, перебуває в пошуку шляхів духовного самовизначення та самоствердження.

Актуальність означеної проблеми зумовлюється необхідністю наукового узагальнення тих процесів, що відбуваються в релігійно-духовній сфері сучасної України. Сьогодні більша частина населення України так чи інакше виявляє свою зацікавленість до різноманітних релігійних культів. На жаль, вітчизняна наука не лише не може пояснити деякі аспекти релігійності, пов'язані з внутрішнім життям людини, але й навіть не має розробленого понятійно-категоріального апарату для їх означення. Окрім того, упродовж трива-

лого періоду образ Бога і смисл релігійності тлумачилися доволі од-
нобічно. З іншого боку, сьогодні нашим підходам до осягнення цих
феноменів бракує саме філософської та релігієзнавчо-психологічної
глибини. Однак попри всю значущість цієї проблеми, вона й досі не
стала предметом спеціального дослідження в системі сучасного ре-
лігієзнавства.

У цьому контексті важливим є звернення до процесу формування
та утвердження саме релігієзнавчої парадигми психології релігії, де
екзистенційно-особистісні виміри звернення людини до царини Абсо-
лютного набувають певної цілісності, у якій релігієзнавство отримує
можливості розширити свої знання не тільки в історичному, але й і в
змістовному та функціональному аспектах.

Іншими словами, сьогодні назріла об'єктивна потреба у виявлен-
ні, аналізі, систематизації різноманітних шкіл і напрямів, пов'язаних
з осмисленням релігії як психологічного феномена.

Цей підручник – певна спроба цілісного висвітлення психоло-
гії релігії як наукової дисципліни у вітчизняному релігієзнавстві. Не
претендуючи на повний виклад проблем, авторка прагнула розкрити
особливості предмета психології релігії, її становлення, тенденції роз-
витку та основні категорії. Підручник передбачає такий виклад мате-
ріалу, у якому відсутні оцінні судження, що дає читачеві можливість
свободи вибору в осмисленні певної проблеми. До кожного з розділів
подаються запитання, завдання, список використаної та рекомендо-
ваної літератури. Така структура підручника дає можливість краще
зорієнтуватися в різноманітних проблемах психології релігії, сприяє
цілісному осмисленню теми.

Авторка вдячна за підтримку під час написання підручника своє-
му чоловіку Є. М. Предку, сином Денису та Михайлу.

Авторка висловлює подяку за критичні зауваження докторці фі-
лософських наук, професорці І.В.Васильєвій, доктору філософських
наук, професору О. В. Марченку, доктору філософських наук, профе-
сору М.М. Стаднику.

РОЗДІЛ І

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК РЕЛІГІЄЗНАВЧА ДИСЦИПЛІНА

- *Психології релігії: різні підходи до визначення предметного поля. Психологія релігії та релігійна психологія.*
- *Структура психології релігії та її методи.*
- *Психологія релігії у контексті вітчизняної релігієзнавчої думки.*

Психології релігії: різні підходи до визначення предметного поля. Психологія релігії та релігійна психологія

Психологія релігії – досить молода наукова дисципліна. Вона сформувалась завдяки зусиллям представників філософії, релігієзнавства, психології, соціології, теології, богослов'я. Кожна із цих царин по-своєму «вимальовувала» психологічне поле релігії. Без урахування останнього навряд чи можна зрозуміти особливості психології релігії. Спроби багатьох учених зарахувати психологію релігії до будь-якої галузі знань відображають радше професійну орієнтацію автора, аніж пошук істини. Суперечливу ситуацію щодо визначення особливостей психології релігії окреслив американський психолог В. Кларк, стверджуючи, що «на відміну від інших розділів, психологія релігії ніколи не досягала цілком респектабельного статусу. Вона належала лише частково релігії, частково психології і часто провалювалась між цими двома стільцями» [цит. за: 15, с. 51-52].

Психологія релігії є однією з релігієзнавчих дисциплін. Мабуть, за основу її виокремлення в дисциплінарне утворення «слід брати насамперед теоретичну зорієнтованість дослідницьких пошуків,

а також параметри й сфери функціональності релігії» [7, с. 31]. Спробуємо визначити вихідні поняття психології релігії – об'єкт та предмет. Об'єктом вивчення психології релігії є феномен релігії та її вияви. Значно складніше з визначенням предмета психології релігії. Тут можна спостерігати різноманітні підходи, які віддзеркалюють не тільки авторську позицію, але й вплив культурно-історичних традицій, менталітету тощо. Коротко зупинимося на різноманітних визначеннях предметного поля психології релігії.

Український релігієзнавець О. Сарапін вважає, що «психологія релігії вивчає афективний, емоційний вимір релігії, тобто вона намагається зрозуміти і виявити релігійні феномени з їхнього іманентного боку – афективного» [19, с. 156]. Таке визначення дозволяє виокремити саме особливість психології релігії і, власне, є вихідним у дослідженні її феноменів. Проте психологія релігії вивчає не лише емоційний вимір релігії, який є її прерогативою, але й раціональне її осмислення. Слід також враховувати той факт, що вона досліджує релігійні феномени не лише з іманентного боку, але й у трансцендентному вимірі, намагаючись відшукати їхні особливості як у глибинних психічних пластах людини, так і в сфері надприродного.

Гадаємо, що не мають сенсу спроби деяких дослідників зводити предмет психології релігії лише до вивчення окремих релігійних феноменів, зокрема релігійних почуттів, релігійних уявлень, релігійного досвіду чи до їх комплексного розгляду. Таке перерахування не дозволяє зрозуміти специфіку предмета психології релігії, оскільки поза увагою залишається як субстанціональний, так і функціональний її зріз.

На думку Д. Угриновича, «предмет психології релігії можна визначити як вивчення психологічних особливостей релігійних людей, які відрізняють їх від людей нерелігійних та реалізуються в їхній поведінці» [23, с. 7]. Це визначення ґрунтується на особливостях дихотомічної моделі психіки «релігійний-нерелігійний». Але в чому ж полягають психологічні особливості релігійної людини? При теоретичному аналізі цього поняття ми зустрічаємося з низкою проблем. По-перше, вираз «психологічні особливості релігійної людини» потребує пояснення і визначення. По-друге, в цьому контексті потрібно віднайти такий критерій, який розмежував би дихотомію «релігійний-нерелігійний».

Натомість українська дослідниця О. Карагодіна зазначає, що «психологія релігії вивчає переживання надприродного, психологічні корені такого переживання та його значення для суб'єкта» [5, с. 501]. Однак коли ми приступаємо до теоретичного аналізу цього визначення, виникає запитання: «Чи є переживання надприродного сутнісною характеристикою будь-якої релігії?»

Коротко зупинимося на понятті надприродного. Воно безпосередньо пов'язане з трансцендентним, з тим, що лежить поза межами свідомості та пізнання. Тобто надприродне є трансцендентним, потойбічним.

Повернемося до вищепоставленого питання. Звичайно, відповідь на нього буде заперечною. Адже якщо ми ретроспективно звернемося до ранніх форм релігії, політеїстичних релігій Близького Сходу, релігійних систем Греції і Риму, то відзначимо те, що в них ідея надприродного лише формується. Обмеженість такого визначення предмета психології релігії дедалі більше стає очевидною саме тоді, коли ми заглиблюємось у розгляд таких розвинутих релігій як буддизм, джайнізм, даосизм. У цих релігіях божественні істоти розглядаються в межах природного, чуттєво-конкретного.

Таким чином, ми зіткнулися з проблематичним вирішенням питання специфіки психології релігії. Таке розмаїття поглядів на проблему спонукає до більш детального аналізу предметного поля психології релігії. З різноманітних спроб осмислення специфіки психології релігії можна виокремити принаймні чотири підходи, що демонструють радше історичні ескізи становлення цього релігієзнавчого дисциплінарного утворення.

По-перше, це суто психологічний підхід, відповідно до якого психологія релігії є переважно галуззю загальної психології і її предметом «є релігійність як психологічний факт, а саме суть свідомості й релігійна поведінка людини як вираження її внутрішніх переживань» [6, с. 33]. Цей підхід до визначення предмета психології релігії доволі неоднорідний; поле його досліджень надзвичайно широке – від обґрунтування теорії релігійного інстинкту (Дж. Коу, Й. Пастушко та ін.) до розуміння релігії як глибинного пласту людської психіки (В. Джемс, К. Юнг та ін.). При цьому психологи досліджують релігію не лише у функціональному значенні, але й з точки зору її об'єктивації в теологічних, канонічних, культових утвореннях. Згодом під впливом ідей біхевіоризму

до кола проблем, які вивчала психологія релігії, були включені й проблеми релігійної поведінки, однак центром розгляду залишався все-таки релігійний досвід.

До сьогодні вчені дискутують щодо того, чи входять до предмета психології релігії проблеми вивчення аномальних явищ релігійної свідомості. В. Джемс перший включив до предмета психології релігії патологічні явища релігійної свідомості. «Ці явища в анатомії душі відіграють таку саму роль, як скальпель і мікроскоп в анатомії тіла», – підкреслював він [4, с. 34].

Інтенсивний розвиток соціології та соціальної психології вніс нові корективи в розуміння предмета психології релігії. Цей підхід можна ідентифікувати як соціально-психологічний. Але багато вчених, досліджуючи психологію віруючого, надають пріоритет або соціологічним, або психологічним аспектам. Відомий французький психолог Р. Грассері підкреслював той факт, що будь-яка релігія – це злиток із людського духу і містить відтінок усіх його особливостей, так як «релігія – психічне явище в самий момент свого виникнення і в своєму безпосередньому прояві; вона стає соціальним явищем лише в своєму подальшому розвитку» [3, с. 5]. Деякі психологи вважають, що в межах психології релігії треба відмовитися від питання істинності надприродної дійсності (Т. Флурнуа, А. Годен, Р. Тулес, Г. Кжистечко, Ю. Макселон), однак можна «досліджувати різні відображення, образи, поняття надприродної дійсності, які створені людьми» [6, с. 33].

Після Другої світової війни в багатьох країнах значно посилювався процес теологізації психології релігії; саме існування релігійних вірувань почало пояснюватися як результат впливу «святого», «абсолюту», «трансцендентного» на людську психіку, як результат зустрічі людини з Богом. У даному випадку предметом психології релігії виступає вічний зв'язок людини з трансцендентним, Абсолютом. Однак суто богословсько-теологічний підхід до предмета психології релігії доволі неоднорідний. Це особливо стосується католицької та протестантської теологій, у яких теїстична думка дедалі частіше звертається до проблеми людини, до її самовизначення у світі.

На наш погляд, найбільш вдало репрезентує всі вищезазначені аспекти вияву специфіки психології релігії саме релігієзнавчий підхід. Адже академічне релігієзнавство дотримується світо-

глядного нейтралітету щодо релігії, неупереджено ставиться до представників різних релігій і конфесій, сміливо торує шлях до нової парадигми її розуміння. Психологія релігії як релігієзнавча дисципліна поєднує в собі всі ті надбання, які були напрацьовані різноманітними представниками філософії, психології, соціології, богослов'я, теології і водночас виходить на більш широкий теоретично-методологічний простір, не обмежений світоглядними орієнтаціями.

Одним із найважливіших аспектів аналізу феномена «релігія» є поняття «релігійність». Саме релігійність як форма буття релігії і як її суб'єктивний вияв, дозволяє чіткіше окреслити предметне поле релігії. Релігійність – це сутнісна характеристика психічного стану особистості. Найбільш значущими її компонентами є релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття, релігійне світоставлення.

З такою точкою зору можна погодитися лише в плані розуміння релігійності як відповідного способу життя, в якому вона пов'язана також з релігійним світоглядом, духовністю. Проте якщо в релігійному світогляді переважно відображається спосіб життя людини (а він може проявлятися найрізноманітніше – бісоодержимість, крикливство, фанатизм, святість тощо), то в релігійній духовності «самоконструюється» свій власний образ відповідно до образу Божого. Людина «шукає» в образі Бога особистісний сенс, відповідь на свої почуття і водночас переймається всім емоційно-чуттєвим сприйняттям божественної реальності. Через її переживання вона досягає всезагальну духовність, основи своєї екзистенційної буттєвості.

Загалом релігійність можна «заміряти» за її певними якісними і кількісними емпіричними показниками та критеріями, використовуючи ступінь, рівень, стан, характер та динаміку релігійності [2, с. 532-524]. Ступінь релігійності характеризує її з точки зору інтенсивності релігійних ознак. Цей показник визначає силу релігійної віри, глибину релігійних почуттів, активність культових дій. Зазвичай ступінь релігійності найчастіше використовують у дослідженнях індивідуальної релігійності.

Рівень релігійності – кількісний показник, індикатор екстенсивності релігійних ознак. У ньому відображаються територіальні та соціально-демографічні особливості поширення релігій. Стан релігійності – інтегральна характеристика процесу змін

і розвитку релігійних явищ як на рівні індивідуальної, так і колективної свідомості. Зазвичай перехід від одного стану релігійності до іншого називають динамікою релігійності, на яку впливають соціально-економічні, демографічні, екологічні та інші чинники.

Характер релігійності – сукупність стійких якісних особливостей, які формуються і розвиваються в процесі релігійної діяльності. Саме цей показник дає можливість визначити значущість релігійності, її вплив на психічне здоров'я окремої особи зокрема та суспільства загалом. Ступінь, рівень, стан, динаміка, характер релігійності визначаються за допомогою критеріїв, щодо яких в науковій літературі не має однозначної думки. Деякі дослідники вважають, що для фіксації релігійності достатньо вивчення релігійної поведінки; інші – основну увагу звертають на ставлення людини до релігії тощо. Утім, дослідження релігійності вимагає цілісного, системного комплексу, де враховувалися б як психологічні, так і соціальні чинники.

Отже, предметом вивчення психології релігії виступає релігійність як психічний стан людини та його вияви. Як ми переконались, релігійність як суто людський акт, завжди пов'язана з екзистенційними проблемами, з проблемами вибору. Оскільки психологія релігії безпосередньо пов'язана з релігійною психологією, вважаємо за доцільне зупинитись на їхньому взаємозв'язку, тим паче, що деякі автори предметом психології релігії вважають релігійну психологію, по суті, ототожнюють їх.

Зупинимось детальніше на сутності релігійної психології. У радянській атеїстичній школі переважна більшість учених розглядала релігійну психологію (наряду з релігійною ідеологією) як складову частину релігійної свідомості. Така структурованість релігійної свідомості дає можливість дослідити на різних її «поверхах» не лише сутність і явище, випадкове і необхідне, але і як співвідносяться, яку роль відіграють чуттєве і раціональне та які особливості логічного апарату мислення на цих рівнях. Також існують різні точки зору щодо ролі релігійної психології та релігійної ідеології у структурі релігійної свідомості. Одні мислителі (Ш. Дюпії, К. Вольней, Б. Бауер) перевагу надають релігійній ідеології, а інші (В. Джеймс, О. Мень) вважають, що основним елементом релігійної свідомості є релігійна психологія.